

Hlr 1 $\frac{212}{933}$.

E 179/10

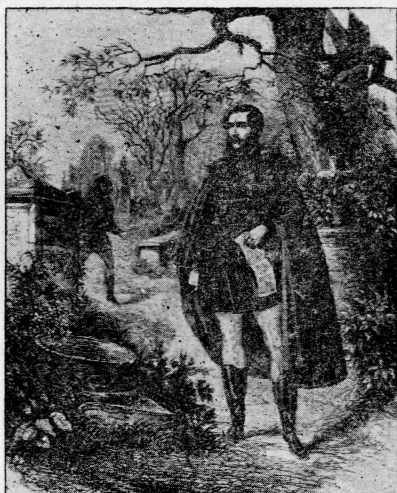
DEBRECEN FRANCIA APOTEÓZISA

ADRIEN ROBERT ÉS CLÉMENCE ROBERT

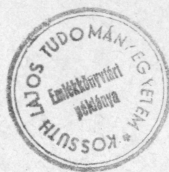
ÍRTA:

HANKISS JÁNOS

„Ville bénie, coeur de la Hongrie!”

A „DEBRECENI SZEMLE” KIADÁSA
1933.

DEBRECEN FRANCIA APOTEÓZISA

ADRIEN ROBERT ÉS CLÉMENCE ROBERT

ÍRTA:

HANKISS JÁNOS

A „DEBRECENI SZEMLE“ KIADÁSA
1933.

E 179/16

Dr. VÁSÁRY ISTVÁNNAK,

*a külföld képzeletében élő, eszményi Debrecen
megvalósítására törekvő kiváló polgármesternek*

igaz barátsággal ajánlja

A SZERZŐ.

DEBRECEN FRANCIA APOTEÓZISA

„La route de Pesth à Debreczin¹ présentait dans la soirée du 15 juin 1711 une animation extraordinaire; des cavaliers hongrois, des bataillons autrichiens, des batteries d'artillerie de siège, et un matériel immense de chariots, de bagages et de munitions, se déroulaient sur un espace de plusieurs milles.“

A Pestről Debrecenbe vezető út 1711 június 15-ének délutánján rendkívüli élénkséget mutatott; magyar lovasok, osztrák századok, vartüzér-ütegek s óriási szekér-, poggyász- és munícióanyag vonultak tova több mérföldnyi területen.

Így kezdődik Adrien Robert történelmi kalandregénye, *La Princesse Sophie*.²

„A német császár, aki tíz év óta darabonkint tépte ki Magyarországot a törökök kezéből, egyszersmindenkorra végezni akart velük azáltal, hogy kiúzi őket Debrecenből.“³ Íme, a francia regényíró szerint Debrecen *megostromolni való vára* az ország kulcsává lép elő. Ha ki-
verik onnan a törököt, az ország végérvényesen meg van tisztítva tőle.

Badeni Lajos személyesen vezérkedik. Németország minden nagy állama önkéntesen ad csapatokat ehhez a kereszteshadjárához.⁴ Svábország, Bajorország, Szászország, Hannover, Westfália, Mark grófság (le comté de Marck) ugyanazon zászló alatt harcolnak.

A Debrecen felé haladó magyar lovasok mögött feltűnnek a regény hőseinek csoportjába tartozó hannoveriek. Mert a Debrecen alatt le-
játszó „prológus“ és a regény főalakjai nem magyarok. Hannoveri György, az álnok fejedelem, a későbbi angol király mozgatja gyilkos marionettjeit. Felesége az angyali lelkületű „Zsófia hercegnő“, akit hozzá erőltettek, pedig a daliás Koenigsmarck Fülöp grófot, a svéd

¹ Debreczin, ejtsd: debrekzen.

² Collection Hetzel. Paris, é. n. (1862.)

³ „L'empereur d'Allemagne, qui, depuis dix ans, arrachait lambeaux par lambeaux la Hongrie aux Turcs, avait voulu en finir une bonne fois avec ces derniers en les chassant de Debreczin.“ (2. l.)

⁴ A magyarországi háború világháború volt. L. Hankiss János: *Nemzetkép és irodalomkutatás*. Minerva-Könyvtár, 1933. 13—14. l.

csapatok ezredesét szereti. De Koenigsmarckért rajong Andrée de Ruminghem grófné is, aki férfiruhában megy el a debreceni táborba, több száz mérföldet lovagol, kihallgat egy beszélgetést Steuben tábornok és a török követ között, mely szerint György herceg a törökökkel fel akarja robbantatni Fülöp állásait. Andrée elmegy Fülöp fedezékébe s a svédek megakadályozzák az akna robbantását.

A török parlementaire-től azt is megtudjuk, hogy Stolberg kapitány három hónap óta fogoly Debreczenben (. . . libre sur parole à Debreczin). A „Prologue“ végén kiderül, hogy György hannoveri fejedelem maga is ott járt álruhában a debreceni táborban; mikor Fülöp megöletése nem sikerült, más gondolt s lelkére kötötte a tábori kirurgusnak, hogy mentse meg Koenigsmarck életét. A regény aztán Hannoverben játszik s csak célzások esnek a debreceni táborra. Koenigsmarck továbbra is úgy szerepel, mint a „debreceni hős“.⁵

*

Mondani sem kell, hogy Debrecen sohasem támadták várágúkkal, sohasem védték földalatti aknákkal; sohasem volt olyan vár, mint amilyenek Steuben térképe mutatja.⁶ A pontosnak látszó dátum is csak szemfényvesztés. A tájról mindössze annyit tudunk, hogy Andrée egy meredek halomról („monticule“) szemléli a látóhatár végtelenségét („l'immensité de l'horizon“) s csak azért üdvözli prózai „balladában“ ezt az „ígéret földjét“, mert szerelmese itt van a közelben.⁷

Königsmarkkal szerzőnk a történelmi „rejtelmek“ íróktól oly gyakran fölkeresett bozótjába hatol be, de ott igazán régen tört és sokat járt csapást választ.⁸ Sophie-Dorothea hercegnő és Königsmark Fülöp gróf tragikus végű szerelmének olyan irodalma van, mint nagyon kevés történeti eseménynek.⁹ Robert egészen azoknak a hagyományoknak pártjára áll, amelyek a szerelmesek szerepét és sorsát eszményítik. Nem a mi feladatunk, hogy megkeressük közvetlen forrásait s megvitassuk annak a lehetőségét, hogy ismerhette-e Robert Szász Mórincnak, Königsmark Aurora grófnő fiának kissé regényes elbeszélését

⁵ „La princesse de Hanovre se souviendra toujours du héros de Debreczin.“ (111. l.) V. ö. még a 144., 153., 159., 165. stb. l.

⁶ Steuben tábornok a török követnek elmagyarázza az útból elteendő svéd darabontok helyzetét Debrecen térképéről („un petit plan du siège“), amelyet nem terít ki egészen, hogy csak egyetlen stratégiai pontot mutasson meg: „Tenez, reprint-il en lui désignant la partie sud de la troisième parallèle, qui formaît un demi-cercle à trois cents toises des murailles de la ville : regardez ce plan avec attention, et observez bien ce point de la tranchée qui est teinte à l'encre rouge.“ (20. l.)

⁷ 4—5. l.

⁸ A regény folytatásának lehet tekinteni Benoit híres *Koenigsmark*-ját is.

⁹ Itt főképp a következő művek jöhetnek figyelembe: Friedrich Cramer: *Denkwürdigkeiten der Gräfin Maria Aurora Königsmark und der Königsmark'schen Familie*. Leipzig, Brockhaus, 1836 (budapesti Egyet. Könyvtár : Ga. 7811) ; Karl von Weber : *Aus vier Jahrhunderten*. Leipzig, Tauchnitz, 1858 (u. ott : Ga, 392) ; s főképp a Jókai forrásai között is szereplő Fr. Bülau : *Geheime Geschichten und Räthselhafte Menschen*. XII. kötet. Leipzig, Brockhaus, 1860 (bécsi Universitäts-Bibl. : I, 23714), amely az összes forrásokat ismerteti és bírálja. L. még alábbi jegyzeteinket.

II.

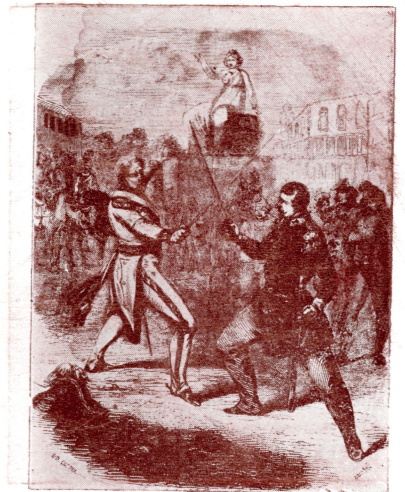
III.

VI.

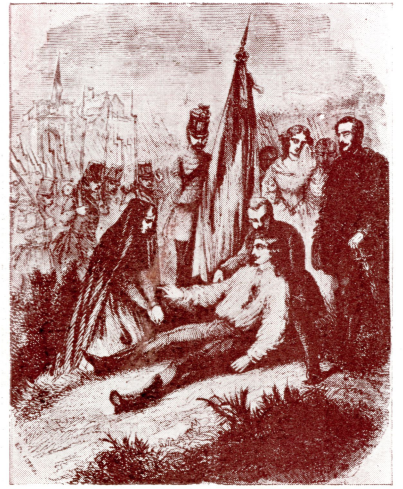
IV.

V.

VII.

VIII.

VI.

IX.

X.

a szomorú esetről,¹⁰ s hogy Blaze de Burynek a „Revue des Deux Mondes“-ban megjelent tanulmánya hívta-e fel figyelmét a jó témára.¹¹

A regény dátumai zavarosak. Nemcsak hogy 1711-ben nem járhatott hősünk Magyarországon, de nem állhat meg a történelmi kritika előtt Szász Móricnak az az állítása sem, hogy Königsmark Ernő Ágost választófejedelem tanácsára ment volna Magyarországra Frigyes Ágost herceghez.¹² Frigyes Ágost 1695-ben vette át a parancsnokságot Magyarországon, amikor Königsmark már nem élt. Viszont az sem lehet, hogy Königsmark Károly Fülöp hannoveri herceggel ment volna Magyarországra; ez a herceg 1690 január 1-én Albániában esett el.¹³

Adrien Robert írói álneve Adrien-Charles-Alexandre *Basset* francia írónak (1822—1869). Néhány színdarabon kívül főképp történelmi kalandregényeket írt. „Névrokona“, *Clémence Robert*¹⁴ egészen hasonló természetű regénnyel kapcsolta különben az ismeretlenség homályába hullt írói egyéniségét Magyarországhoz. Az egyik: *Le Baron de Trenck*. A másik Debrecen apoteózisa s nincs kizárva, hogy a „Princesse Sophie“ szerzője épen e regény hatása alatt választotta Debrecen magyar prólogusának színhelyéül.

Debrecen¹⁵ Clémence Robert számára már 1851-ben a világszabadság eszméjének egyik fővárosa, amelyet gazdagon és aprólékosan színeztet ki fantáziája.

¹⁰ A drezdai Haupt-Staatsarchivból kiadta Weber, id. m. 88. s kk. I. A meg-egyező pontok : Szász Móricnál is, Robert-nél is gyermekkori szerelem köti egybe hőseinket s az tökéletesen eszményi szerelem ; Königsmark hazatérését Hannoverbe regényesen motiválják ; Königsmark ellenfele két olasz banditával — ezeket később megmérgezik — akarja meggyilkoltatni a gróft, akit egyébként hamis levéllel csálnak törbe. Figyelmet érdemel az a jósolat is, amelyben Mey, a féldrüilt látnok sejteti a Magyarországon időző Fülöppel korai halálát. — Más francia forrás lehetne : *Histoire secrète de la Duchesse d'Hannovre*, Londres, 1732. Mint kuriózumot említsük meg, hogy Szász Móric egyik tanítóját is Basset-nak hívták (I. Cramer, id. m., II. köt. 9. l.), mint szerzőnket. — Az igazi Königsmark tragédiájának fő okozója a források szerint nem annyira György trónörökös, mint inkább Platen grófné.

¹¹ XXIII. évf. (1853), II. köt. 641. s kk. I. (*Le dernier des Koenigsmark.*) De az adatok javát semmiesetre sem vette ebből az egyébként novellisztikus formájú cikkből. A lépre:aló hamis levél itt is megvan, de egyébként hiányzanak az előbbi jegyzetben felsorolt motívumok. Blaze de Bury főforrása a *Die Herzogin von Ahlden* (Leipzig, 1852).

¹² Weber, id. m., 90. l. és jegyzet.

¹³ Bussy szerint. L. Suard (*Archives litt. de l'Europe*. Paris, 1804. 8. sz.). L. Bülau, id. m., XII. köt. 199—200. l. és 199. l. 2. jegyzet. — Blaze de Bury-nél (id. m., 660. l.) — mint a regényben — György trónörökös maga is járt Magyarországon.

¹⁴ Szül. 1797-ben és számos népszerű képes újságnak dolgozott. 1872-ben halt meg. Életrajzát I. Vapereau : *Dict. univ. des Contemporains* (4. kiad. 1870) és *Dict. des Littératures* (2. kiad. 1884).

¹⁵ A. Robert talán Péterváradot helyettesíti Debrecennel. Szász Móric szerint Ernő Ágost választófejedelem tanácsára és ajánlására Königsmark Péterváradra utazott Frigyes Ágost szász választófejedelem után s annak adjutánsa lett. Bülau (id. m. 241. l., jegyzet) megjegyzi, hogy ez természetesen nem történhetett így, mert Frigyes Ágost csak 1695-ben kezd parancsnokolni Magyarországon.

Míg a „Princesse Sophie“-t a magyar vonatkozású művek sorába most iktatjuk be, Clémence Robert debreceni regénye címe szerint ismert¹⁶. A februári forradalom hatása alatt a szerző népszerű regénysorozatot¹⁷ tervezett, amelynek a „Népek és királyok“ címet adta. E sorozat első darabjaként készült el a *Kossuth ou les Hongrois* c. regény, szabadságharcunk egyik leghosszabb lélekzetű visszhangja, valóságos tihanyi echója. Szövege szerencsésen egészíti ki, vagy erősíti meg mindazt, amit 1848—49 külföldi hatásáról tudunk; képeit pedig¹⁸ előkelő hely illeti meg az idegen művész keze alól kikerült, idegen *nagyközönség*¹⁹ számára készült metszetek sorában.

Szöveg és kép, romantikus mese és politikai célzat annyira jellemző, elavultságában is annyira tanulságos, hogy nem szabad sajnálnunk tőle a kissé részletesebb és rendszeresebb bemutatást.

1848 egy szép nyári vasárnap délutánján a francia diákok a Montmartre egy vendéglőjében²⁰ búcsúebédet rendeznek a Sorbonne-on tanuló magyar diáktársaiknak, akik hazaindulnak, mert hazájukat veszély fenyegeti. A lakomán felszólal a magyar fiúk vezetője, Kastély Imre (Émeric Kastely) is s hangoztatja, hogy a magyar és a francia diákok barátkozása körülbelül 800 éves. Ezt a beszédet érdemes lesz ideiktatni, ha másért nem, Kastély Imre utódainak okulására :

„La sympathie si parfaite qui a présidé à nos relations avec vous dès notre arrivée, cette douce entente qui semblait n'avoir pas besoin de s'établir, mais être formée d'avance, ferait croire qu'il existait depuis longtemps un lien intime entre la Hongrie et la France.

En effet, il y a peut-être huit siècles, messieurs, que cette amitié, qui semble si jeune entre nous, fut formée.

Dès l'an 1000, et comme votre université venait d'être fondée, de jeunes légistes²¹ hongrois, les premiers étrangers appelés²² par elle du fond de l'Europe, vinrent la visiter. Ils remportèrent de leur voyage de bien précieuses lumières, de bien riches trésors de philosophie sans doute ; ces avantages étaient pour leur pays. Ils en rapportèrent aussi de chères et douces amitiés de jeunesse, qui furent leur bonheur à eux, et pour toute la vie.

Eh bien ! messieurs, ces liens d'affection qui se formaient entre deux corps ont cela de précieux qu'ils ne se bornent pas, comme les autres sentiments, à notre rapide existence, mais qu'ils restent dans la corporation, vivante d'âge en âge. Nous pouvions donc sentir en nous retrouvant que, depuis huit siècles, étudiants hongrois et français étaient unis de coeur et d'intelligence.

Mais nous voulons au moins vous dire que, pendant les deux mois que nous venons de passer ici, cet attachement fraternel s'est vivement retrempé en nous par tout ce que nous avons trouvé d'élevé et de généreux dans vos âmes, et que nous emporterons un souvenir assez profondément cher de nos frères de France, pour le transmettre à notre tour aux futures écoles de Hongrie.“

¹⁶ Kont I. : *Bibliographie française de la Hongrie*. Az 1851. évnél.

¹⁷ *Peuples et Rois*. Par Clémence Robert. Première partie. *Kossuth ou les Hongrois*. Édition illustrée par Ed. Coppin, gravures par Dupré. Publiée par Gabriel Roux. Paris. Chez Marescq et Cie... et chez Gustave Havard... 1851.

¹⁸ L. a mellékletet, ahol a 22 metszet közül 10-et reprodukálunk.

¹⁹ A két hasábra nyomott 86 lapos regény a népszerű, olcsó, nagyobb elterjedésre hivatott olvasnivalónak ezidőtájt megszokott formájában jelenik meg.

²⁰ „Palais des Nuages.“

²¹ Mert a pozsonyi diéta jogászai legjellemzőbben képviselhetik az *alkotmányáról* híres országot.

²² Robert szerint tehát a párizsi egyetem *hívta meg* az első magyar diákokat s legelsőbben éppen őket minden távolabbi nemzet képviselői közül.

A pozsonyi jogászok párizsi tartózkodása eszerint két hónapig tartott, de ez az idő elegendő volt arra, hogy teleszívják magukat francia társaik eszméivel.

A francia diákelnök, Albert Duval udvarias válasza után bemutatkozik a magyar vándorok két önkéntes francia kísérője: Georges kapitány és Bergeret, a tizenhatéves „garde mobile“, akik résztvesznek a magyar szabadságharcban. Az első magával hozza a sokat harcolt francia tiszt katonai rutinját, a másik a forradalmak barrikádlázát s mindketten a jó kedélyt, a tapintatot, a Magyarországon jól érvényesülő érzékeny becsületet.

Amikor Imrét arra kéri, hogy most már ő mutakozzék be s beszéljen magáról, úgy tesz, mint azóta is a legtöbb idegenbe vetődött magyar: előbb hazáját kell bemutatnia. Émeric második számú szónoklata következik, Magyarország földrajzi fekvéséről, éghajlati viszonyairól²³, a honfoglaló magyarokról,²⁴ a csodamódra közénk toppanó Szent Istvánról²⁵ és missziójáról, a francia királyné hatásáról,²⁶ a Habsburg-családról, a magyar nemesség szabadelvűségéről, Ferdinándról, Jellachichről... Egy pillanatra feltűnik Bardoche, a romantikus regény tragikomikus alakja, a groteszk kémjelölt, aki nem tud eljutni álmai netovábbjáig, addig, hogy valamely monarchia jól fizetett spiclije lehessen. Pedig Debrecenben is megpróbálkozik — eredménytelenül. Az osztrák vereség után egy eltévedt golyó vet véget örök nyomorúnak és örök reménykedésének. A cigányok mellett ő emlékeztet leginkább a romantikus bolygó zsidóra.

E prológus után Debrecenben kezdődik a voltaképpen cselekvény. 1849 február első napjaiban egész Magyarországon diadalmaskodik a bécsi önkény, csak Bihar megye²⁷ és székhelye, Debrecen élvez még némi autonómiát. A kormányzói palotában székelő Sobieslau osztrák gene-

²³ „Messieurs, vous ne connaissez pas la Hongrie: c'est le pays le plus intéressant du monde et le moins exploré. La Hongrie, au riche et fécond territoire, déploie d'un côté, dans ses fortes et majestueuses montagnes, les graves aspects de l'antique Europe, et, de l'autre, va se dérouler jusque sous le climat d'Orient dont elle emprunte les rayons de pourpre et d'or, les fleurs et les parfums. Une ceinture de monts élancés abrite ses contrées du souffle boréal; et, vers le midi, la nappe aplanie des mers laisse pénétrer dans son sein les vents attiédés sous le soleil.“

²⁴ „des hommes riches et heureux même au sein de la barbarie“. Kalandozásaik után — a lenauai cigányok módjára — „ils revenaient... sur leurs terres s'étendre à l'ombre, et se rafraîchir aux fruits que les arbres féconds faisaient pendre sur leurs lèvres“. Valóságos Eldorádó! De az erdőben még kőbálványok állnak.

²⁵ Igazi Lohengrin: „On ne sait d'où venait Étienne. Mais sa chlamide de drap d'or, ses armes de la plus belle ciselure, incrustées de pierres fines, son cheval fier et paré de mille atours, montraient qu'il arrivait des lieux civilisés.“ A felületes szerző összekeveri Szent Istvánt és idegen misszionáriusait. Istvánja fényes lovag, de úgy prédikál, térít, olyan ékesen szól, mint a legszerényebb hittérítő: „On l'écoute et tout change! On dépose les armes, on prie, on travaille... Et bientôt la Hongrie se trouve réunie à la table de l'eucharistie.“

²⁶ „Au douzième siècle, une princesse française, soeur de Henri, fut donnée en mariage à notre roi, et nous eumes les grâces, les pures, la galanterie de votre nation.“

²⁷ Pontosabban: grófság (comté de Bihar).

rális spiont keres, de az e méltóságra kiszemelt szerb katona és horvát munkás nem áll kötélnek. Nagy meglepetés következik: Manfred Olmus, régi debreceni család kitűnő diák-sarja vállalkozik a kém szerepére. Csakhamar a kormányzó helyettése lesz, elfogatja Kossuthot s intézkedéseivel felforrálja a város eddig csöndben tűrő lakosainak véréét. Végre Biharra nézve is visszavonják az alkotmány érvényét; Kossuth gyújtó szavai útnak indítják a forradalmat. Manfrédet egyik volt barátja, Károly, leszúrja s ekkor derül ki, hogy az „áruló“ azért vállalta e szörnyű szerepet, hogy felkorbácsolja a szabadságharc hullámain. ²⁸ Úgy tesz, mint Lorenzaccio, ²⁹ aki hasonló áldozattal érdemelte ki hazája halálját.

A továbbiakban a Szent-Korona lesz a regény hőse. A pesti osztrák kormányzó felesége, Liverstad grófné, a budai vár egyik földalatti királykoporsójába rejti el a magyarok legdrágább kincsét, hogy így szolgálja császára ügyét a rebellesek ellen. ³⁰ Világos után Kossuth és regényünk hősei megtalálják a koronát s magukkal viszik a felbecsülhetetlen pszichikai erőforrást. ³¹

A regényben szereplő nők: Manfred anyja, Hélène a szabadsághős özvegye és római értelemben vett „mère de la patrie“ (13. l.); két fogadott leánya: a szép, de önzőbb Mathilde, aki az áruló Manfrédet könnyen hagyja el Émericért ³² és Éva, aki mindvégig hisz Manfrédben és amikor szívének hőse elesik, akkor sem tud hűtlen lenni emlékéhez. Két kérését a haza szolgálatára utasítja: Károly úgy vezekel gyilkosságáért, hogy Buda vára alatt aknát robbant, ³³ Georges kapitányt a magyar leány Itáliába küldi, ahol még küzdeni lehet a szabadságért és a demokráciáért.

Mert már a prólógus első soraitól kezdve nyilvánvaló, hogy a sokat hangoztatott francia-magyar szövetségnek a szerző szemében az ad aktualitást és értéket, hogy a magyarok „Kelet demokratái“ (3. l.), a februári forradalom franciáitól átvették a világszabadság kivívásának misszióját, ³⁴ azt éppen Ausztriával, Franciaország ellenlábasa-

²⁸ Ő segíti elő Kossuth menekülését a kellő pillanatban s ő készíti az elfogott vezért, hogy fegyverre hívja a város népét.

²⁹ Musset drámája 1833-ban készült, de nem volt szélesebb körben ismeretes.

³⁰ Aulikus családból származik, de szerelmes is a fiatal uralkodóba. A császártól kapott karperece a magyarok kezébe kerül és ezért akarják kicserélni a koronát.

³¹ Lehetetlen nem gondolni itt arra, hogy Thalès Bernard is írt regényt a Szent Koronáról: *La Couronne de S. Etienne, ou les Colliers-Rouges* c. Ez a regény 1854-ben jelent meg, de az előszó szerint néhány éve készen volt már.

³² Szendrey Juliára gondolunk, amikor Mathilde a szabadságharcban való dicső szereplést kívánja leendő férjétől („je ne conçois pas qu'une femme donne son coeur et sa main à un homme assez faible pour se renfermer dans des affections personnelles... Il mériterait peu l'amour, celui qui dans ces temps de luttes et de dangers ne vivrait que pour l'amour“, 13. l.) s amikor Manfréd eltűnése után sietve Émericnek nyújtja kezét.

³³ Hentzi—Alnoch robbantási tervéről sokat írtak az ujságok. Robert, aki nagyon felületesen olvasta őket, talán erre gondolt, amikor Karolyt Budavára falainak felrobbantása közben pusztította el.

³⁴ Annál is inkább, mert a franciák nem lehetnek megelégedve forradalmuk sikerével (2. l. stb.): 1851 az államcsíny kezdete lesz...

val és ellentétével, „a mult szörnyének bálványozójával“ szemben érvényesítik, aki hóhérok s katonákkal védi a zsarnokságot (49. l.). A regény franciái és magyarjai abban is találkoznak, hogy hazafiságuk, mely tökéletes önfeláldozást kíván,³⁵ nem sovinizmus, hanem a haladó politikára képes népi államhoz, a közjóhoz való ragaszkodás. „Le patriotisme a grandî dans ces derniers temps“ — mondja a francia Représentant du peuple — ; „il se nomme à présent démocratie... Sans borne d'empire et sans frontière, la patrie est maintenant la terre où sont les opprimés“. (3. l.) Ezek az eszményi forradalmárok, akik sok évvel Victor Hugo előtt európai egyesült államokra gondolnak, megfogadják egymásnak, hogy az első párizsi francia-magyar diáklakoma évfordulóján rajnai borral koccintanak, mert a Rajna ellenséges államok között folyik s jobb és balpartjára egyforma méltányossággal önti venyigéit, „vrai précurseur d'union universelle“ (5. l.). Debrecen és a magyar szabadságharc jelentőségét is Németországra vonatkoztatja az alföldi metropolisz osztrák kormányzója (50. l.): „A harc... nem fog most már megszűnni, mielőtt egész Németországot körül nem járja.“³⁶ Debrecenben igazi nemzetközi társaság gyülekezik egybe: „Hongrois, nobles et prolétaires,³⁷ des Viennois, des Polonais, des démocrates de tous les pays, qui, repoussés par les victoires de l'absolutisme, se repliaient sur la terre où régnait encore une ombre de liberté.“ „Itt volt Magyarország, ez a lényege szerint független³⁸ nemzet, ahol a szabadságnak nem volt soha gyermekkora; Franciaország, amely mindig a többi országok előtt jár s úgy halad merészen a jövő felé, mint ahogy a sas emelkedik egyre feljebb a nap felé; Bécs, amelyről azt hitték, hogy a legalázatosabban hódol a mult törvényeinek s amely éppen most ejtette bámulatba a világot azzal, hogy a legmagasabb barrikádokat emelte ellenük s a legnemesebb vért hullatta barrikádjaira;“³⁹ Lengyelország, amely mindig megőrizte szabadelvű hitét s a hosszú és kemény zsarnokság alatt is lelke mélyén tiszta maradt. Szóval: a demokratikus világ elismert színejava.“⁴⁰

Ebben a gondolatvilágban határozódik meg hőseink viszonya a magyar élet minden tényezőjéhez. Ezért dicsóíti a szerző az „örök diákságot“ (3. l.), itt elsősorban a debreceni diákokat; ezért lát Szent-

³⁵ „Donne tout, ne demande rien“ — így szól daluk refrénje (1. l.).

³⁶ Emlékezzünk arra, hogy Thalès Bernard hősnője, Adelheid, mint „Layos fráter“ meg akarja akadályozni, hogy imádott Mátyása Németországot is meghódítsa: maradjon a nemzet a maga határai közt! Id. m., 446. l.

³⁷ Jegyezzük meg a nemesek és nem-nemesek, kapitalisták és proletárok egységének ezt a hangsúlyozását. Amikor a szerző bemutatja a debreceni gyár-
ipar, pénzvilág és nagybirtok egy-egy képviselőjében a forradalmi felfordulástól aggódo kapitalizmus álláspontját, ezt is csak azért teszi, hogy annál hatásosabb legyen e három konzervatív oszlop csatlakozása a közös magyar ügyhöz, a már ki nem kerülhető szabadságharchoz. Lásd főképp a templom előtti beszélgetést (10—11. l.), a „Comité des intérêts nationaux“ konzervatív pártjának határozatait (29. l.) és Kossuth riadójának hatását (45. l.).

³⁸ „nation essentiellement indépendante“.

³⁹ Robert Blumról s a „légion académique“-ről is szó esik. Bécs örömmel várja Kossuthot 1849-ben (78—79. l.). Olaszországról 78. l.

⁴⁰ „Toute l'essence consacrée du monde démocratique.“

Istvánban alkotmányos és „liberális“ királyt,⁴¹ a diéták magyar nemesei-
ben a szabadelvűség nagylelkű és előrelátó apostolait⁴² s ezért mutatja
be Wakfil abbé lassú átalakulását „királyok papjából“ a „nép pap-
jává“ (43. l.).⁴³ Ezért képviselteti Bergeret-vel azt a sokat körülvitatott
eszmét, hogy a katonának is legyen politikai véleménye.⁴⁴ S amikor
Georges kapitány, a szerző képviselője elől Buda bevétele után elfogy
a tennivaló, Éva Rómába irányítja „a nagy demokratikus haza pol-
gárát“ s Robert megígéri, hogy „nemsókára utólérjük őt az egyik leg-
borzalmasabb háború közepette, amely népek és királyok⁴⁵ között
valaha kitört“ (73. l.).

A függetlenség bajnokának „katonai zarándokútja“ elkanyarodik
Magyarországtól, amely nem célja, csak állomása ennek az útnak.
De ez nem csökkenti, hanem inkább fokozza a francia szerző lelkes
rajongását Magyarország iránt, hisz nemcsak rokon vonások,⁴⁶ vagy
politikai érdekek fűzik hozzá, hanem az a tény, hogy „mantól kezdve
Magyarország kiváló helyet foglal el Európa regenerációjának történeté-
ben“.⁴⁷ Így most már szilárd elvi, világnézeti alapra épülhet a magyar-
francia rokonszenv épülete.

Mit kaphat a magyar nemzetportré ettől a világszemlélettől? A kém-
nek kiszemelt horvát munkás azért nem vállalja feladatát, mert fél a
magyaroktól : „ils sont féroces sur le point d'honneur“ (7. l.). Hűséges
nép, amely 48-ig épűgy kitartott királyai mellett, mint ahogy tántorit-
hatatlanul kitart a szabadság, a méltányosság, a demokrácia szelleme
mellett. A művelődés vágya a nép lelkében is él. Kossuth megvásárolja
a debreceni temető őreke azt a szép Bibliát, amelyet annyira meg-
kívánt (22. l.). Minden kunyhó tele van képpel. A magyar diákok sokat
járnak külföldre, tudománynak, irodalomnak gyökere mélyen nyúlik
a multba⁴⁸ s a népi talajba : „Assurément... , votre pays est un des

⁴¹ „notre premier roi fut constitutionnel“ (4. l.), másutt : „libéral“. „La
constitution régnante depuis la pragmatique sanction, et qui corroborait les droits
concedés aux Magyares (eleinte így hívták a nemzetet — mondja Robert) par
leur premier roi, étaít abolie par décret de l'empereur François-Joseph“ (38. l.).

⁴² „La noblesse hongroise, la première, a trouvé dans son âme le sublime
élan de l'égalité“ stb. (4. l.)

⁴³ V. Hugo a „Nyomorultak“-ban püspököt választ a modern értelemben
vett pap eszményítésére. Thalès Bernard magyar tárgyú regényének előszavá-
ban az alsó-papságot (bas-clergé) tartja a civilizáció védelmezőjének s a helyes
politikai ösztönök igazi támaszának.

⁴⁴ „un soldat doit avoir son opinion politique tout comme un autre, quoique
certains gens disent le contraire“ (23. l.). V. ö. Vigny: *Servitude et grandeur militaires*.

⁴⁵ Célzás a regénysorozat címére, ígélet és kilátás annak folytatására.

⁴⁶ Thalès Bernard ezeket is kiemeli (Előszó, V—VI. l.) ; Robert, aki keveset
tanulmányozta a magyarokat, nem tulajdonít e megegyezéseknek jelentőséget.
Mint Bernard, ő is megemlíti, hogy „Hongrie et France sont les deux meilleurs
vignobles du monde“ (3. l.).

⁴⁷ „Désormais la Hongrie allait prendre une première place dans l'histoire
de la régénération de l'Europe“ (4. l.). Kossuth is érzi ennek a jelentőségét: „Et
c'est nous qui aurions amené cette révolution suprême et dernière, nous, obscurs
Hongrois, inconnus, presque ignorés en Europe avant cette heure!“ (79. l.)

⁴⁸ Th. Bernard ezzel szemben megállapítja, hogy a műveltség terén a
magyaroknak el kellett maradniok, de ebben Ausztria a hibás (Előszó, VI—
VII. l.). Ő is idéz egy négysoros verset, Kinizsi sírfeliratát (351. l.).

plus savants et des plus lettrés de l'Europe“ — mondja Albert. „Vous possédez des chefs-d'oeuvre en langue latine; votre poésie a eu des lyres d'or pour des chantres *inspirés*.“ „Tout cela est *sorti du sol*“ — teszi hozzá Émeric (4. l.). Magyarország „latinitásának“ s a nemzeti élet népi tösgyökerességének híre alkotta ezt a pár mondatba szorított „hiedelmet“ a magyar irodalomról. Georges különös gonddal őriz egy verskötetet, amelyet Évától kapott: „Ce sont vos premières poésies lyriques en langue nationale“ (27. l.). Vándor regósök „Endre király hőstetteiről a keresztes háborúban“ énekelnek gestát, majd panaszdal következik a mohácsi vésről, végül a cigányok táncos „diablerie“ mellé romantikus ördögi éneket dalolnak Szent-Margitról.⁴⁹ Robert semmit sem tud (1851-ben nem is igen tudhat) a magyar irodalom emlékeiről: a történelemből (II. Endre keresztesháborúja a kereszteshadjáratok összefüggő sorában világszerte szerepel; a mohácsi vésről is tud mindenki) fabrikál hát irodalmat. A Szent-Margitról szóló éneken kívül még egy „eredeti“ magyar költeményt költ szerzőnk. Egy az osztrák pusztítás hatása alatt megőrült fiatal asszony tákolta össze legyilkolt férje szavaiból s a gyilkos katonák vad kiáltásaiból (54. l.):

„Il disait là: Vois-tu, Marie,
Ces champs du soleil radieux?
C'est pour qu'ils nous donnent la vie
Que le ciel y répand ses feux.
Avec chaque moisson nouvelle,
Un an de paix et de douceur...
Mais les voilà! — Hongrois rebelle,
Rends les armes ou meurs!

La bruyère rose des plages
Croît pour rendre nos toits plus doux.
Même dans ces roches sauvages,
La patrie a des biens pour nous!
La chaumière où l'amour t'appelle
Marie, est couverte de fleurs...
Les voyez-vous! — Hongrois rebelle,
Rends les armes ou meurs!

Vois là-bas ces jons que balance
Le paisible cours du ruisseau:
A l'enfant de notre espérance
Ces jons vont tresser un berceau:
En berçant la frêle nacelle,
Tu diras amours et bonheurs...
Entendez-vous! — Hongrois rebelle
Rends les armes ou meurs!

A magyarok közt sok a szép férfi:⁵⁰ Émeric szöke, fehérpiros arcú, szabályos szépség (2. l.), Manfréd barnabőrű, markáns vonású, „a veleszületett nagyság és nemesség bélyegét hordja magán“ (7. l.). Robert a magyar fajt mintha az északi meg a keleti típus keverékének képzelné: Mathilde szépsége — „az éghajlatnak megfelelően“ — tiszta, éteri, mint Észak nőié, de van benne valami a keletinek ingerlő varázsából is.⁵¹ Éva törekeny, „karcsú és barna“,⁵² de azért ő sem cigányos.

⁴⁹ „Des musiciens ambulants chantaient *les hauts faits du roi André aux croisades*, ou une complainte sur *la défaite de Mohacz*.“ „Leurs pas agités, leurs gestes grotesques, leurs poses contournées, les figures qu'ils formaient entre eux, peignaient une *diablerie* dans un tableau mouvant“ (72. l.).

⁵⁰ L. a Kossuth riadóját felolvasó serdülő ifjú szépségének leírását, 44. l. — Sokszor emlegetik „a vér szépségét“, a finom bőr pírját.

⁵¹ „Sa beauté tenait du climat où elle s'était éclosée: pure, éthérée comme celle des femmes du Nord, elle avait la suavité voluptueuse de celles de l'Orient“ (9. l.).

⁵² „Frêle, svelte et brune“ (10. l.). — A ruhákkal kapcsolatban szerzőnk

Mert a magyar típust ezúttal — kivételesen — nem fenyegeti az a veszély, hogy összekeverhetik a *cigánnyal*. Robert cigányai faluvégén, vagy még inkább az országnak erre kijelölt mocsaras, egészségtelen vidékén lakó büszke és magának élő fajta, a hindu páriák utódai.⁵³ Betegesek és csunyák, kísérteties képüket dehogy is lehetne V. Hugo Esméraldájával egy napon említeni! Bizonyos foglalkozásokra csak ők vállalkoznak.⁵⁴ Nem vesznek részt az őket körülvevő népek örömeiben-bajában;⁵⁵ egyetlen ünnepük az „osztokodás (partage) ünnepe“, amely valami kezdetleges, patriarchális kommunizmusra mutat. Így ők is elhelyezkednek valahogy a demokrata szerző nemzetszemléletének síkjában: a Bolygó zsidó pályatársaiból is a szabadság és testvériség zászlóvivői lesznek.

Ha a Zingare-nak nincs köze a Bohémien romantikus típusához, diák-hőseinknek annál inkább van közük az eszményi bohém-típushoz. Az első lakomán megnevezetlenül ott ül *Béranger* s az ő szelleme lengedez Émeric és György kapitány fölött. Imre így foglalja össze saját életrajzát: „Enfant gâté, écolier tapageur, étudiant bon vivant, toujours fidèle ami, aujourd'hui bon citoyen, demain brave soldat, voilà ma vie entière.“ (4. l.) Georges azzal okolja meg magyarországi kirándulását, hogy a „mirhai magyar leányok nagyon szépek s a tokaji bor nagyon jó“ (3. l.). A kapitány egyébiránt „docteur en amour“ (9. l.), de nem lelketlen don-juan, hanem tapintatos és kitartó szerelmes: addig nem tesz Évának vallomást, amíg Manfréd él. Eszményért lelkesedő, kalandos individualista. „Ha a francia államrezon nem engedi meg, hogy Franciaország beavatkozzék a magyar háborúba, majd beavatkozom én magam!“ (3. l.) Hű Bergeret-je tősgyökeres párizsi: montmartrei születésű lelenc s ha egy-két évvel fiatalabb volna, benne kellene lát-nunk — Gavroche előtt⁵⁶ — a gamin-típus első fecskéjét. Az ellenséggel szemben is jólelkű, arra is hat szuggesztív ereje, amely alkalmassá teszi valami leventeoktató-féle szerepre is: arra, hogy Debrecen külvárosainak gyermekserégét a barrikádharcra kiképezze.

A regény első kétharmada, melynek középpontjában Manfréd áll, *Debrecenben* történik, egy képzeletbeli, álom-Debrecenben, amelyet a város távoli rajongója azért époly élesen, világosan és részletesen lát, mint némely álmunk színhelyét szoktuk. Leírásai alapján meg lehetne rajzolni ennek a Debrecennek vázlatos térképét is s a regény illusztrá-

sem takarékoskodik a „dolman“, a „brandebourg“, a „cordon d'argent“ emlegetésével (63. l.). Kossuth fekete magyar ruhája: „Son vêtement était noir; sa pelisse, garnie de martre et retenue sur une de ses épaules par une agrafe d'or, tombait en découvrant sa poitrine. De brillantes décorations... firent reconnaître en lui le président de la République“ (61. l.). L. még a Görgeyt Világosnál fölkereső aradi mágnásokat (X. képünk) s ált. a képeket.

⁵³ Még ha gazdagok is, szegényes rongyokat kell viselniük (64. l.).

⁵⁴ Hóhérok, hóhérségédek, sintérek, jósok, a nép mulattatói (hangszereik fantasztikus felsorolását l. 63. l.).

⁵⁵ Démona személyes hálából segít Liverstad grófnénak elrejtetni a magyar koronát. Viszont kisleánya, aki Kossuth képét szorongatja szívéen, elárulja a rejteket a bálványozott férfinak.

⁵⁶ A *Misérables* 1862-ben jelenik meg.

tora gondoskodott róla, hogy pontos képét kapjuk az álom-város főbb épületeinek és műemlékeinek. Egy téglalap-alakú tér⁵⁷ egyik végében a Szent-István székesegyház áll,⁵⁸ egyik hosszanti oldalán a kormányzóság palotája, magas, várszerű épület.⁵⁹ A kormányzósághoz csatlakozik s az egyik mellékutca felé ráccsal van elzárva a „Királyok udvara“, porondján az első magyar királyok porladó szobraival. Ezzel szemben, az utca másik oldalán van a fogház, amelynek oly nagy szerep jut az elnyomatás és fölszabadulás e regényében.⁶⁰ A város más részében van egy régi dominikánus kolostor, most levéltár és demokrata-klub. Itt fogják el Kossuthot. A kolostor előtti tér közepén áll Debrecen legszebb műalkotása, a Hungáriát ábrázoló hatalmas márványszobor. A csillagos homlokú Haza egyik kezét fiai felé nyújtja, a másikkal az égre mutat. A járókelők leveszik előtte kalapjukat. Amikor az első áldozat holttestét a szobor talpzatára helyezik, mintha ő is a szoborhoz tartoznék s azt kiegészítené.⁶¹

A pap⁶² házának erkélye alatt kis Mária-szobor (43. l.). A kormányzóság hátsó oldaláról látni az Olmus-ház kertjében álló ősi gótikus tornyot (8. l.). Néhány más teret (Place Royale) és középületet (városháza) a tűzértség elhelyezésével kapcsolatban nevez meg szerzőnk (41. l.). A pellengér, amelyre Manfréd neve kerül, a Városház-téren⁶³ áll. Nagy szerep jut a Szent-András temetőnek, ahova Kossuth elmélkedni jár s ahova Manfréd éjjeli találkozóira hívja,⁶⁴ továbbá a város bástyái-

⁵⁷ Place Saint-Étienne, „... un carré long et encaissé dans de hautes murailles.“

⁵⁸ „Ce petit monument d'architecture saxonne, assez lourd et abaissé dans sa construction primitive, avait été, dans les siècles suivants, paré de tant de légères arabesques, de trèfles et d'acanthes, qu'il semblait un tombeau caché, par suite du temps, sous les fleurs“ (7. l.). A III. fejezet címe : „Le péristyle de l'église.“

⁵⁹ „L'hôtel du gouvernement . . . était d'un aspect uniforme et sombre. Ayant eu successivement différentes destinations, il était bien défendu de pilastres, de portes ferrées, et comme fortifié.“

⁶⁰ „Les dépendances de l'hôtel du gouvernement (dont il est nécessaire qu'on connaisse exactement la disposition) s'étendaient sur la rue qui débouchait sur la place Saint-Étienne. C'était de ce côté que régnait la cour dite *cour des rois*. Dans cet espace sablé s'élevaient, sur deux rangs de piédestaux, les statues des premiers rois de Hongrie : masses de pierre grossièrement taillées par un ancien ciseau, et plus hasardeusement encore équarries par la ruine.“ (7. l.) Egy ilyen szobor mögé rejtőzve hallgatja ki Manfréd, romantikus hősünk, az osztrák tábornokok beszélgetését.

⁶¹ „Au milieu de cet espace, s'élevait une très grande et belle statue de marbre, représentant la Hongrie. La mère-patrie, une étoile au front, tendait une main à ses fils, et de l'autre leur montrait le ciel. . . .“ „La grande figure de marbre, et celle non moins pâle du jeune homme, formaient un groupe solennel. La pose de la statue servait à le rendre emblématique. On avait appuyé la tête de la victime sur le bras que la figure de marbre tenait abaissé. Ainsi la patrie soutenait le jeune mort d'un côté, et, de l'autre, lui montrait le ciel.“ (48., 50. l.)

⁶² A francia írónak sejtelmé sincs arról, hogy Debrecen protestáns jellegű város. A regény elején az Olmus-család Wakfil abbé bőjti prédikációjára megy (10. l.), a Nagytemplom katolikus székesegyház, s. í. t.

⁶³ „centre des grandes affaires sociales.“ (45. l.)

⁶⁴ „Le vaste et antique cimetière de Debreczin est abondamment ombragé ; il règne sur toute son étendue des massifs épars, qui s'étendent sur les tombes.“

nak,⁶⁵ ahol Bergeret sokat tanyázik s amelyet végül a szabadság hősei elhódítanak az osztrákoktól.

A város színházát bezárja az osztrák kormányzó (10. l.), ujságjai közül kettőt betilt. Robert gyárvárosnak képzei Debrecent, ahol a munkásságnak jelentősége van. Egyik kapuja közelében kis folyó folyik, de nyakig kell benne gázolni, vízesezt képez, sziklák állnak ki belőle és „herbes marines“ nő a partján (27. l.). Több halomról is szó esik és a város flórájához a fenyőfa is hozzátartozik.⁶⁶ A város közelében levő zárdát (couvent de Sainte-Marie) a Debrecenből kivert osztrákok felégetik (56. l.).

A város lakossága nem tisztán magyar.⁶⁷ De most különösen sok az idegen. „Pozsony ifjúsága, a diéta liberális képviselői és az ellenálló elemek Debrecenbe vonultak vissza“ (8. l.), — nem is beszélve a külföldiekről, akik már jó ismerőseink. Magyar helyőrséget hiába kér Debrecen, de a külföldön katonáskodó ezredekől mégis hazaszökdösnek a magyar katonák.⁶⁸ A lakosság szociális rétegződése a lehető legváltozatosabb : a Városház-téren „összegyűlnek a város legbefolyásosabb férfiai, népképviselők, mágnások, üzletemberek, diákok.“ (45. l.) Mint Franciaországban, Debrecenben is „polgárórség“ (garde civique), „nemzetőrség“ (garde nationale) teljesít szolgálatot a rendes katonaság mellett, ill. ellen;⁶⁹ a politikai életet klubok, comiték, állandó gyűlések (assemblées) irányítják (14., 19., 45. l.). Bergeret fél, hogy nem sikerül majd forradalmasítani ezt a népet. De Georges kapitány jobban ismeri a debrecenieket : „J'ai bien étudié les habitants de ce pays... j'ai trouvé en eux un caractère loyal et ferme... Ils pourront être longuement patients, mais ne seront jamais lâches.“ (32. l.) Hogyne, amikor Hélène Olmus kérlelhetetlenül eltaszítja magától egyetlen fiát : „Manfréd anyja most már semmi több, mint debreceni asszony, aki honfitársaival együtt azt mondja : szabad folyást kell engedni az igazságszolgáltatásnak !“ (18. l.) És Manfréd ajkára adja a francia szerző Debrecen apoteózisát ; Manfréd ajkával nevezi Debrecent „áldott

Ces monuments dorment là, enveloppés par des arbres antiques et immuables comme eux. L'enclos renferme aussi des matériaux archéologiques. On a apporté là, comme en un lieu consacré, les débris d'anciens tombeaux lorsque l'usage vint de les faire disparaître des églises. Ces fragments de marbres funéraires sont déposés sans ordre parmi les fosses nouvelles dans la partie la plus reculée et la plus ombreuse du cimetière. Un homme seul est en cet endroit, debout, les bras croisés devant une de ces pierres dont il lit l'inscription usée.“ (19. l.) Ez a férfi Kossuth. L. a III. képet.

⁶⁵ L. 24., 25. l. és VII. kép.

⁶⁶ „Pins et mélèzes“ (26. l.).

⁶⁷ A horvát munkásról már beszéltünk. — A temetőben Kossuth a legkülönbözőbb nyelvű (görög, latin, magyar, tót) feliratokon gyakorolhatja nyelvtelenségét (19. l.).

⁶⁸ Két ilyen dezertort agyon is lövet a kormányzó és Manfrédnek kell megadnia a jelt a tüzelésre. Ez megbízhatóságának szörnyű próbája.

⁶⁹ L. 6., 18. l. Van egy „közös ház“ (maison commune) is, amely mintegy semleges zóna a katonaság és a város autonóm fegyveres ereje között.— Debrecenben volt is nemzetőrség. L. Szabó István : *Debrecen 1848—1849-ben* (A debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem magy. tört. szemináriumának közleményei. 3. sz. Debrecen, 1928), 16. s. kk. 1.

városnak“, „Magyarország szívének, amelybe visszahúzódott egy nagylelkű nemzet minden vére“, „hősi városnak, amelynek érverését keze alatt érezte s amelynek fönséges ébredését megláthatta“. ⁷⁰

Sokan mosolyogni fognak ezen a városképen, amelyet az író megálmodott. Pedig sokkalta megtisztelőbb és lényegében igazabb is, mint azok a valóság után eszményített városképek, amelyeken a szív eredeti dallamát cigányos fioritúrák nyomják el cicomás burjással. Ritka érdeme Mlle Robert-nek, hogy úgyszólván teljesen elejtette az *exotikus* elemet. Az Olmus-ház belseje puritán egyszerűségével, tökéletes rendjével, izlésességével, családi arcképeivel, régi műtárgyaival épügy becsületére válik lakóinak, ⁷¹ mint ahogy a művelt Debrecenre utal az üveg-ház, ahol télen is kaphat narancságot a menyasszony, vagy a repkény-nyel befutott csonkatorony, ⁷² amely a romantikus regényíró nyugaton megszokott teljes komfortjához nélkülözhetetlen.

Bár a szerző hangsúlyozza, hogy még élő történeti alakok neve nem való irodalmi műbe, ⁷³ *Kossuthot* s a történelemben társait nem lehetett elválasztania a szabadságharc regényétől. Debrecen a regény Kossuthjának még többet jelent, mint a történelemének. Ez a Kossuth Debrecenben ébred igazi hivatásának tudatára; Debrecen áldozatos szívű fia, Manfréd csepegtet szívébe bátorságot és önbizalmat s ő taszítja bele a forradalom árájába, ahol aztán oly nagyszerűen szeli a hullámokat. Robert Kossuthja elsősorban *tudós professzor*: „légiste philosophe, l'honneur de la Hongrie“, jogász, archeológus és nyelvtudós, akinek élete Debrecenben könyvekkel hangtalanított dolgozószobája s a temető kövei között folyik mindaddig, míg volt tanítványa, Manfréd föl nem rázza. ⁷⁴ Mielőtt idekerült, a szegények ügyvédje volt (23. l.) s „rendkívüli morális erő“ ⁷⁵ áradt ki belőle. Kék szemének szuggesztív ereje az Istentől elhívott, „predesztinált“ (40. l.) „inspiré, illuminé“ adománya. ⁷⁶ Férfias szépségének hatását fokozza szép beszédorgánuma

⁷⁰ „cette ville bénie, coeur de la Hongrie, où s'est retiré tout le sang d'une nation généreuse ! ville héroïque dont j'ai senti les palpitations sous ma main, et dont j'ai vu le sublime réveil !“ (56. l.) — Másutt: „Debreczin, ancienne ville de Hongrie“, „capitale d'un immense comté“ (6. l.).

⁷¹ „d'une austère simplicité“, „mais un ordre parfait, un goût exquis, une distinction indéfinissable...“; „objets d'art...“ (8. l.)

⁷² Természetesen csigalépcsővel (34. l.) — Ez a régi építmény úgy maradt fenn, mint „un objet de luxe artistique“.

⁷³ 19. l., jegyzet. — A Kossuthról szóló szépirodalmi művek egy részére nézve l. Wurzbach életrajzi lexikonát.

⁷⁴ Sír feliratokat fejt meg magyar, tót, latin, görög nyelven... „Oui, plus j'y pense, dit-il alors en lui-même, plus je crois que dans la *langue* des peuples on peut découvrir quelque chose de ce qui reste d'obscur dans leur origine... C'est la science occulte de l'histoire... Mais combien il est admirable qu'un caractère gravé il y a des siècles puisse révéler la nature de celui qui l'a tracé ! Ainsi ce fragment de marbre appartient assurément à la tombe du roi Étienne ; si je pouvais achever de lire cette inscription et l'arracher au temps qui l'a si cruellement effacée, je retrouverais ici quelque chose de l'âme du premier roi chrétien... du roi qui a donné à son peuple Dieu et la liberté.“ (19. l.)

⁷⁵ „puissance morale extraordinaire“ (78. l.).

⁷⁶ Kossuth-portrékban — frottakban és rajzoltakban — Robert regénye nagyon gazdag, pl. „Cet homme a 44 ans, une taille au-dessus de la moyenne et de proportions parfaites, la tête d'un bel ovale, garnie de cheveux châains et bouclés,

(71. l.) és szónoki képessége.⁷⁷ Népszerűsége határtalan : „Kossuth est le dieu de la Hongrie... Son portrait, suspendu dans chacune de nos cabanes, sait le culte que nous lui portons...” (70—71. l.) Politikáját szabadelvű idealizmus hatja át, az egyenlőség, az igazságosság hite (23. l.). Szerény és szinte széchenyiesen⁷⁸ töprengő, a multba — a magyar történelem tanulmányozásába — menekül (24. l.); Buda elfoglalása előtt rossz előérzetei is vannak.⁷⁹ De ezek csak részletek s fölöttük annál szilárdabban áll össze a végső sikerbe vetett hit optimizmusa. A diktátor (52. l.) tiszta republikánus, nem úgy, mint Görgey, aki iránt a francia szerző nincs is jószívvel, bár elismeri hadvezéri kiválóságát. Kossuth udvarias, mérsékelt, türelmes, nyugodt, elmélázó ; nincs benne szent harag és nincs benne szemernyi gyöngeség sem ; beszédei nem gyakorlati, hanem érzelmi politika, szent lelkesedés terjesztői (24. l.). Első nagy beszéde az észet, az eszmét, Istent dicsőíti s Victor Hugóra emlékeztet (30. l.). A harcok idején a szó emberének nem igen jut nagy szerep a tettek mezején : proklamációkat fogalmaz, megáldja a halottakat, megtestesíti a nemzeti akaratot. Igaz, hogy Világos után, mikor a beszédek ideje lejárt, Budán áruhában életét kockáztatja és megszerzi a Szent-Koronát.

Helyenkint az az érzésünk, mintha a népszerű regény Kossuth védőirata volna,⁸⁰ amely természetesen *Görgey* ellen irányul. „Georgey” is tudós, de a „mult szelleme” (79. l.) s a hiúság eltéríti a helyes útról. Smarában meg akarja akadályozni Ferdinánd szobrának ledöntését,⁸¹

qui ne couvrent pas entièrement le haut du front, large et uni. Ses sourcils bruns, ses moustaches et le collier de barbe qui entourent son visage, d'une nuance plus foncée que ses cheveux, font mieux ressortir son teint pâle et clair. Ses yeux, en ce moment voilés par ses paupières bordées de longs cils, sont du plus beau bleu ; son nez est effilé, sa bouche petite et régulière ; son menton bien dessiné et encadré par les ombres de sa barbe brune et fine. Il y a dans sa tenue, dans ses mains blanches et bien faites, une distinction extrême ; mais au-dessus de l'élégance native, sa physionomie, sa pose, ses mouvements, tout ce qui reçoit l'empreinte de la nature morale, présente en lui une expression de noblesse rare, de dignité suprême.” (19. l. V. ö. még 20., 39., 40., 61. l. stb.) Másutt (31. l.) megtudjuk, hogy Jászberényben („Juss-Bereny”) született (!) stb.

⁷⁷ 23. l. — Mint Thalès Bernard, Robert is szereti közölni a szónoklatokat, leveleket és kiáltványokat. Így Kossuth riadóját (*Appel aux armes*, 40. l.), pesti proklamációját (66. l.), kiáltványát Bécs népéhez (79. l.), búcsúját (*Adieux à la patrie*, 85. l.). Ekkor még nem jelent meg Kossuth válogatott beszédeinek amerikai gyűjteménye (*Select speeches of Kossuth*. Condensed and abridged, with Kossuth's express. sanction by Francis W. Newman. New-York, 1854). — Nincsenek meg a Robert-nél közölt beszédek a köv. műben sem, amely Kossuth valóságos beszédeit mutatja be : *Portraits und Scenen aus dem Jahre 1848*. I. Bd. Mannheim, Grohe, 1849.

⁷⁸ Vagy V. Hugo Cromwelljére emlékeztetően. — Kissé inaktív. Manfrédtól kap riadó-úrlapot, amelyre csak szöveget kell írnia s ezt a szöveget a szél viszi ki a börtön ablakából a nép közé (40—41. l.).

⁷⁹ Ezeket is tudományosan alapozza meg. Felhívja Bem figyelmét a magyar paraszt (vízzel és földdel jelképezett vásár) és a magyar honvéd (külsője és magartartása az ősmagyarokéra emlékezteti) archaisztikus jellegére. Már pedig az emberek és a népek haláluk előtt rendszeren gyermekkoruk képeit látják viszont... (61. l.)

⁸⁰ „Rágalmakról” beszél s azokat cáfolja.

⁸¹ Kossuth azonban dönt és a királyság emléke porbahull.

Budán a haldokló Hentzivel van hosszas beszélgetése (75—76. l.). Tragédiája teljesen a IX. fejezetben bontakozik ki : az áruló éjtszakája ez mennydörgéssel, aradi hazafiak vészjósló küldöttségével, baljelekkel, látomásokkal.⁸² Mennyyel különb Robert szemében a világdemokrácia két nemzetközi hőse, *Dembinszki*, Görgeynek Franciaországból jött lengyel ellenfele (70. l.) és *Bem*, a széles, kopasz homlokú hős, Nagyszében elfoglalója, az ellenséggel szemben is emberséges vezér (70. l.), aki sikereiért egy gyémántot kap a Szent-Koronából!⁸³ *Klapka* nem engedelmeskedik, amikor Görgey azt parancsolja, hogy adja át Komárom várát (85. l.) ; igaz, hogy „Comorn“, „a világ egyik legerősebb *jellegvára*“ (citadelle), el is esik s üszkös romjai között hálnak meg regényünk hősei, miután francia bajtársaiknak még egy utolsó üzenetet küldenek. (78., 85. l.)⁸⁴

⁸² Görgey felesége francia (70 l.). Franciának tartja szerzőnk *Guyont* is (81. l.): a név téveszti meg, amelyet a francia történelemben többek közt a quietisták nőapostola viselt.

⁸³ „A la place de ce diamant enlevé on a mis sur la couronne une feuille de laurier d'or qui porte le nom de *Bem* en lettres émailleées“ (60. l.). Bardoche szerint az osztrákok az áruló Manfrédnak is ezt ígérték („le plus gros diamant de la couronne de Saint-Étienne“, 15. l.). A Szent-Korona varázsának kissé naívan túlzott, anyagias képe lebeg Th. Bernard és Robert képzeletében. Bernard hangoztatja, hogy a magyar közmondás szerint ha ökör fején van az, akkor az ökröt kell királlyá választani. És Mátyás azzal dönti el a kenyérmezei ütközet sorsát, hogy a Szent-Koronát tartalmazó szekrénykét bedobja az ellenség közé : ám hozzák vissza onnan katonái a kincsek-kincsét (id. m. 399. l.). Olmus nem ugyanígy játszik-e va banque-ot, amikor elfogatja Kossuthot, hogy felingerelje honfitársait?

⁸⁴ Az érdeklődők kedvéért jegyezzünk ide még néhány az újabkori magyar történelemre vonatkozó reminiscenciát vagy koholmányt : Guillaume Olmus, Manfréd apja volt az egyetlen képviselő, aki a pozsonyi diétán fel mert szólalni Ferdinánd megkoronázatása ellen, mert a király nem akarta megerősíteni az alkotmányt („sans signer de pacte avec la nation, ni prêter le serment obligé“, 13. l.). A bátor képviselőt felkoncolják ugyan, de a királynak mégis engednie kell. Ez a diétai jelenet nagyon hasonlít Th. Bernard regényének pozsonyi országgyűléséhez, ahol az uralkodó (Frigyes császár) és a magyar ellenzék között ugyancsak tragikus végű összeütközésre kerül a sor s a Szent-Korona itt is nagy szerepet játszik. — „Partez, Hongrois, allez à Vienne!“ — ez a haldokló Manfréd parancsa a debrecenieknek (60. l.). A nemzetiségek, amelyek pl. Nagyenyedet elpusztították (horvátok l), most már csatlakoznak a magyarokhoz (60. l.), akik most óriási „presztizs-többlettel“ indulnak Buda ellen. Az elfoglalt zászlókon : „Waitzen, Arcs, Raab, Hermanstad.“ — Bem és Klapka Smara közelében találkozik Kossuthal. Mindenütt diadalíviek várják őket (60. l.). Buda ostroma előtt újságot olvasnak a vitézek : „*Pesti Hizlopi*, journal démocratique fondé par Kossuth : une feuille imprimée en lettres vertes sur papier blanc encadré d'une bande rouge“ (67. l.). — A képviselők kalapján vörös tollbokréta (70. l.). — Görgey ezt a két szót izeni a közben újra Debrecenbe érkezett Kossuthnak : „Hourrah : Bude!“ (75. l.) — Az oroszok bevonulása után a „diéta“ Nagyváradra menekül (79. l.). Temesvárt az ellenség elhamvasztja (80. l.). — A hadseregről, annak egyes alakulatairól sokat olvasunk, így 60., 66., 71. l. („Kossuth lovagjai“, „les grenadiers nommés *szeklers*“ stb.), 74. stb. l. — A szűzmáriás lobogó : 43. l. — A budavári királlysírok nagyon egyszerűek. „Kossuth reconnut les tombes de Béla III, de son digne successeur, de Wladislaw, de l'immortel Jean Huniade“ (81. l.). *Budáról* megtudjuk, hogy nevét állítólag Attila fivéréől nyerte; hogy három hegy övezi : le Blocsberg, le Glestldersberg, le Schwabenberg ; az utóbbinak oldalában Szent-Margit barlangkápolnája van (71. l.) ; a székesegyház „nagy-

A francia regényírók egyébként sem lelkesedik a történeti hűségért. Egyszer idézi a „Lloyd“-ot⁸⁵ s ezzel kapcsolatban egy pozsonyi lapra is hivatkozik; máskülönben a könnyen ellenőrizhető adatok pontosságát sem ambicionálja. Mintha Vigny tekintélyének palástjába burkolóznék, aki a történeti anyag fölött úrrá tette az író fantáziáját.⁸⁶ Egy csomó hibáért a rossz korrekktúra a felelős⁸⁷, de még így is sok marad az író könnyed felületességének rovásán. A debreceni osztrák katonák osztrák nyelven beszélnek; a valódi vagy azonosítható magyar helynevekhez ilyenek járulnak: Mirha, Smara, Maria-Schené.⁸⁸ — A személynevek közül magyar számba mennek: Manfred Olmus;⁸⁹ Émeric Kastely, Salvator, Conrad,⁹⁰ Karoly magyar diákok; Wakfil, magyar pap; Javarin (Győr latin-francia nevéől), Borio (Borjú?), Zombar (Zombor?), a kapitalisták; Miklos, a kovács, Zsigmond gróf (le comte Sigismond), Perényi Zsigmond báró (le baron Sigismond Pérényi). Osztrákok: Sobieslau,⁹¹ Mareschi, Porter, Fridmer, Kolman (Koloman, Kálmán?), Liverstad (ugyanolyan romantikus-germános hangzású, mint V. Hugo „Han d'Islande“-jának hősnevei), Warner (a bécsi diákok küldötte); szlávok: Uliak (szerb katona), Dumbar (horvát munkás), Ladislas (lengyel küldött).

A *romantika* divatja teszi elfogadhatóvá a sok álöltözetet, a „köpenybe burkolt férfiak“ s a „talányos lények“ kedveltségét, a jellemzés típusos kiéleződését: Liverstad grófné „a megtestesült abszolútizmus... une espèce de Windischgraetz aux cheveux blancs et aux yeux d'azur célteste“ (67. l.). Autodafé: Olmus Vilmos özvegye elégeti áruló fia arcképét (33. l.). A romantikus kincset fokozott jelentőséggel s a francia olvasó számára az eredetiség varázsával helyettesítheti itt a nagy politikai értékű kincs: Szent István rejtelmes hatalmú koronája. Viszont a

szabású épület“ (77. l.), a várat „Magyarország arzenáljának“ nevezik (74. l.). Pestnek az az épülete, amelyben Kossuth Buda ostroma előtt alszik: „une de ces vastes constructions de l'Europe occidentale, dont la forte structure, les dimensions spacieuses, les massifs pilastres, les décors d'une beauté sévère, se trouvaient en harmonie avec les grandes destinées qui s'abritaient dans cette enceinte“ (70. l.). — Végül írjuk ide *Teleki* egy mondását: „C'est alors que, devant ses cruautés, ses trahisons, la royauté... a eu honte et peur d'elle-même, et s'est allée cacher sous le visage d'un enfant“ (t. i. Ferenc József) (20. l.) és Kossuthét: „Un peuple est sauvé pour la postérité, s'il meurt sur le champ de bataille!“ (21. l.)

⁸⁵ Ez persze még nem lehetett a „Pester Lloyd“.

⁸⁶ *Réflexions sur la Vérité dans l'Art*.

⁸⁷ Jó példa erre az „éljen“ egy csomó változata: „Elsenek à Kossuth“ (71. l.), „Eljének a (így l) Kossuth“ (82. l.), v. ö. Th. Bernard id. regényében: „Eljeu! (cri de guerre hongrois)“ (a regény mottója), „Helgen a haza!“ (212., 458. l.); „Akarak (nous le voulons)“ stb.

⁸⁸ Itt tanácskozik Görgey az oroszokkal aug. 4-én (79. l., jegyzet).

⁸⁹ Olmus romantikus koholt név (hangulat-név), vagy „Olmutz“ emléke kísért benne? (Ferdinánd olmützi lemondása e korszak politikai krónikájából nem hiányozhatott.) A Manfred név jól illik a romantikus „homme énigmatique“-ra. — Az Olmus-család többi tagjainak germános-romantikus keresztnevei: Ulric, Guillaume. A női nevek nem jellegzetesek.

⁹⁰ A magyar diákoknak német-romantikus keresztneveik vannak, kivéve Émericet, aki Szent István fiának köszöni nevét.

⁹¹ Szoboszló? Az *-au* végződés inkább a Haynau-típusú nevekre utal.

francia klasszikus hagyomány s a drámai koncentráció ösztöne zsúfolja össze egy-egy helyre — a valószínűség rovására — azokat a szereplőket, akik nem valók együvé. A helyegység titkos kultusza az, amikor Robert Debrecenben 1849-ben osztrák tábornokokat és némi autonómiával rendelkező rebelleket gyűjt egybe⁹²; a budai kormányzó felesége meg mer jelenni a magyarok smarai táborának közvetlen közelében s értékes politikai zálogul elveszti ott császári karperecét; Budán Kossuth személyesen lép fel, hogy visszaszerezze a Koronát, mialatt Károly törrel kezében tartja sakkban az ellenséges grófnét.

Mindegy: Robert nem akart tisztafajú romantikus regényt írni, hanem eszmehintő regényt, drámai hatású propaganda-munkát a világ demokratái részére. Hogy szabadságot kereső és készítő világszemléjét a magyarokkal kezdte meg, azt nemcsak az időrend magyarázza, hanem a magyar szabadságharc külföldi megbecsültetésének ténye is. S bár Georges kapitány tovább vonul más országok felé, Robert „örökké-tartó francia-magyar szövetséget“ ígér s teljes magyar függetlenséget jósol: „Ez az óriási méretű szabadságharc volt az első, amelyet a nemzet három százados elnyomatás után megkísérelt. Ezzel a függetlenségi harccal kezdődött, amelynek oly mély gyökerei vannak a múltban s amely a jövőben Magyarország teljes felszabadulásával fog végződni.“⁹³ Azóta az események s a politikai fondorlatok nagyon megtépázták a kékszemű, lánglelkű idealista nemzetének külföldi kezek fonta babérait. De ha az új magyar képét új babérokkal akarjuk diszítani, nagyon megkönnyítheti feladatunkat az, hogy az új kép nézőinek emlékei közt, mélyen, nagyon mélyen még mindig ott zöldelnek eszményi frissességgel a régi babérok.

⁹² A harcnak is drámaian egyénített formáját kapjuk legelőbb: a francia kapitány s az osztrák tábornok párbajt vívnak a debreceni Hungária-szobor alatt.

⁹³ 51. l. — V. ö. Th. Bernard előszavának ezzel a mondatával: „Les faits ont donné tort à la nation magyare; mais pour ceux qui ne s'inclinent point devant leur brutale évolution, les Hongrois restent un peuple digne d'une sympathie ardente“ (IV. l.).

A KÉPEK MAGYARÁZATA.

I. *Kossuth arcképe*, Cl. Robert regényének élén.

II. *Magyar és francia diákok* a Montmartre egyik vendéglőjében a világ szabadságra ürtik poharukat. Émeric kezében fűzfagally van: a most elváló barátokat ez fogja emlékeztetni összetartozandóságukra. A mellette ülő alak egy népszerű képviselő; balján a „mesemondó” („le fabuliste”) ül, másik oldalán a nép dalnoka („le chansonnier”), nyilván Béranger. Émeric mellett áll Georges kapitány, emögött (alacsony alak) Bergeret.

III. *Kossuth a debreceni temetőben*. A háttérben Manfréd, aki Kossuthtal akar beszélni.

IV. *Kossuth letartóztatása* a debreceni demokrata-klubban.

V. „*Az első kardcsapás*.” Sobieslau osztrák tábornok és Georges francia kapitány párviadala a debreceni régi dominikánus kolostor előtti téren. — A háttérben a Hungária-szobor.

VI. „*Az első halott*.” A szobor talapzatán annak a fiatal debreceni polgárnak holtteste, aki feláldozta magát a francia kapitány védelmében. Az előtérben két debreceni nő fűzfaágakkal.

VII. „*Le déjeuner sur la brèche*.” A párizsi lakoma évfordulóját a magyar-rancia önkéntesek csata közben, a debreceni bástyán is megünneplik rajnai fborral. A háttérben Debrecen tornyai.

VIII. *Manfréd halála* a Debrecen melletti Mária-kolostor s az egyik városkapu közelében. Előtte anyja, háta mögött Éva és Kossuth. Az aláírás: „Előre, magyarok, menjetek Bécsbe!”

IX. *Görgey és Bem*.

X. *Az aradmegyei mágnessok Görgey sátrában* Világosnál.

*

XI. *Debrecen vára* olasz szöveggel magyarázott, színes rajzon. A Déri-múzeum tulajdona. *Ecsedi István* professzor, múzeumigazgató közlése.

Les illustrations de ce numéro,

tirés du roman de C. Robert: *Kossuth ou les Hongrois*:

I. Portrait de Kossuth.

II. Déjeuner offert par les étudiants français aux étudiants hongrois de la Sorbonne, en 1849.

III. Kossuth au cimetière de Debrecen.

IV. Arrestation de Kossuth.

V. „Le premier coup d'épée.” Duel entre le général autrichien et le capitaine français.

VI. „Le premier mort.”

VII. „Le déjeuner sur la brèche.” Les volontaires de Debrecen boivent du vin de Rhin à la santé de leurs camarades français.

VIII. „Partez! Hongrois, allez à Vienne!”

IX. Les généraux Bem et Görgey.

X. „La tente de Görgey.”

*

XI. Vue des *Fortifications imaginaires* de Debrecen, d'après une estampe italienne. Avec l'autorisation du Musée Déri.

